

birinin ben ben ben diye bağırması bir cemaatin tekellümü sayılmaz da müteferrik fertlerin tekellümü sayılır.

Binaenaleyh cem'i mütekellim hakikatte nefsi mütekellim maalgayr demektir. Ve bu suretle **ياك** diyen bir fert olacak ve maamafih bunu söylerken vicdanında hissettiği ihvanını da temsil etmiş bulunacaktır. Bu uhuvvet hafaza melâikesinden başlar da hâzır olan veya olacağı tasavvur edilebilen cemaatlere kadar gider. Her fert Fatiha ile bu ahdi yapar veya te'kit ederken bir cemaatin imamı mesabesinde. Ve bu mana dolayısıyla mezhebimizde imamın arkasında namaz kılan cemaat ne Fatiha, ne saire hiçbir şey kiraet etmez de hepsinin hesabına imam okur. Çünkü kur'an okumak Allahtealâ ile tekellüm etmek manasındadır. Münferiden namaz kılan fert ise henüz bilfiil teşekkül etmemiş bilkuvve bir cemaatin imamı mesabesinde olduğundan behemehal kiraet eder. Ve bu gibi fertler tekessür edip tanıştıkça bilfiil cemaatte kendiliğinden ve kolayca teşekkül ediverir de derhal içlerinden birini imam tanıyarak ona iktida, ederler ve kuvvei içtimaiyeleri de imamları ile mütenasip olur. **لا تَكُونُوا يَوْمَ يَكُونُ** dini islâmın namaz ahkâmı tafsîlâtıyla bilinir, düşünülürse bunun dekaikini anlamak mümkün olur. Ve her namazda Fatiha okumanın hikmeti vücudu de tezahür eder.

Demek ki henüz böyle bir cemaat bilfiil mevcut değilken bu ruhun bir fertte teessüsünden bilâhare büyük bir hey'eti içtimaiye teşekkül edebilir ve bu suretle ruhi içtimai, cismi içtimaiye mütekaddim olduğundan bir fert, bir cemaatin bütün vicdanını onun teşekkülünden evvel dahi taşıyarak onu temsil eder. Ve o his ve vicdan ile Allahtealâya akdi misak edebilir ve mes'elede hiçbir devir şaibesi yoktur. İşte islâm bu büyük ve lânazir ruhi içtimai'dir ve onun muhtevi olduğu manayı içtimai ve medenî fevkinde hiçbir camia tasavvuruna imkân bulunamaz. Bunu ise pek küçük ve dar vicdanlar yaşayamazlar da

Küçük küçük mabutlar ararlar ve dairei uhuvvetleri ne kadar küçülürse o kadar rahat duyacağız zannederler, fakat duyamazlar, bir müslümanın kalbindeki metanet ve sekinete bir türlü eremezler.

Bu suretle cemaati islâmiyenin kuvveti, fertlerin kesreti ve vicdanı islâmîlerinin kuvvetiyle mütenasiptir ve cismi cemaat mevcut ve kuvvetli iken ferdin bu ruhi içtimaiyi duyması ve taşıması kolay olur. Lâkin cismi cemaat zaif olduğu zaman böyle bir vicdan taşımak zor ve hele henüz bilfiil cemaat yokken böyle namütenahiye eren kuvvetli bir vicdana sahip olmak, bütün Dünyayı tutacak bir ruhi külliye sahip olmak demek olduğundan bizzat bir teyidi ilâhîden başka suretle kabili iktihâm olmıyan bu suubettir ve bu makam makamı enbiya ve bilhassa makamı Hatemülenbiyadır.

Filvaki Cenabı Allah dahi Fatiha'da evvelâ bu akdi habibi kibriyası Muhammed Mustafa sallâllahü aleyhi ve sellem Efendimizin kalbi risaletpenahîlerine vahiy ile yaptırmış ve bu misakı onun vicdanı içtimaisiyle lisanı ubudiyetine takrir ettirmiştir. Binaenaleyh tam manasiyle **اياك نعبد و اياك نستعين** diyebilen sadık ve masduk abdi ekmel, ferdi cami Hatemülenbiya Efendimizdir. Ve asil makamı ubudiyet onundur. Bunun için **اشهد ان لا اله الا الله و اشهد ان محمدا عبده و رسوله** düsturi imanı teşkil eder. Onun sinesi öyle bir inşiraha ermiş idi ki Garihıradaki infirat ve tecerrüdü esnasındaki taabbüdü ile ruhi küllü temsil etmiş ve vicdanı içtimaisi bütün âlemine imam olmuş ve işte cemaati islâm bundan teşekkül etmiştir. Ve her asırda onun sunnetine ittiba ile cidden ümmeti olabilen cemaati islâmiye dahi fertleriyle değil ise de bütün hey'eti içtimaiyeleleriyle bu akdi ubudiyeti bihakkın söyliyebilmişler, ne Allahtan başkasına boyun eğmişler, ne de arzı istiane eylemişlerdir. Çünkü cihanın nümune imtisali olan devletini onlar teşkil etmişler, yirmi otuz sene içinde Kâbedeki putları kıran, Kısraların cihangir saltanat-

larını deviren, Kaysarlara boyun eğdiren bu ruh idi, Türkistan sahrasına gidip Türkleri cezbeden, oradan çekip İstanbullara Viyanalara kadar götüren yine bu ruh idi.

Namazda Fatiha okurken bir kimse **اياك نعبد و اياك نستعين** dese namazı fasit olacaktır. Çünkü Cenabı Allah fertten sade vicdanı ferdisiyle bir misak istemiyor da vicdanı içtimai ile bir misak istiyor. Ve her namazında bu vicdanı terbiye ve te'yit eylemek istiyor. Binaenaleyh bir müslüman **اياك نعبد و اياك نستعين** derken sögile bir teemmül etmelidir: "Ancak sana ibadet ederiz" dediği zaman kimleri temsil ediyor? ve "ancak senden istiane ederiz" dediği zaman kimlere vekâlet eyliyor. Yani bu sözünde hangi cemaatin refakatiyle sadık olabilecekse lâakal onları düşünerek bunu söylemelidir. Böyle bir cemaati ubudiyet hâzırda bilfiil mevcut ise o kifayet edebilir, değilse mevcut olan cemaate kuvve-3deki cemaati, Allahın melâikesini dahi zammetmeği her halde unutmamalıdır. Bu meratibe işaret için müfessirin buradaki biz zamirlerini okuyan kimse ile beraberindeki hafaza melâikesine veyahut cemaati hazıraya veyahut bütün müvahhidîne racidir derler.

اياك نعبد و اياك نستعين hem tevhidî rububiyete ve hem tevhidî ubudiyete delâlet etmektedir. Tevhidî rububiyet, Allahın vahdeti zatiye ve hakikiyesini itiraf-ü kabul, tevhidî ubudiyet de bu sayede bir vahdeti içtimaiye teşkil için bir inşai taahhüt oluyor. Ve binaenaleyh tevhidî rububiyeti Fatiha bidayetinden beri **لا اله الا الله** tevhidî gayabisini tesbit ve telkin ile vahdeti hakikiyeye, tevhidî ubudiyet de vahdeti terkibiye ve izafiyeye ibtina ediyor. Bu ayette "Allahım senden başka mabut olmadığına şahadet ve bununla amel etmeği taahhüt eyleriz" diye **اشهد ان لا اله الا الله** tevhidî şuhudisini takrir ediyor. Lisanı kur'anda bu gibi içtimai hitap ve taahhütlerin iki mânası vardır. Birisi, cemiyeti fertte, ferdi cemiyette

indiraç ettirerek her ferde alesseviyye hak ve vazife tevzi etmektir ki bunda haysiyeti ferdiye ilga edilmeksizin hasıllarında tam mânasiyle içtimaiyet tahakkuk eder. Buna umumî istigrakî veya külli ifradî denilir. Ve farzı aynı ifade eder. Diğerî mânai ferdi ilga ve yalnız haysiyeti içtimaiyyeye itibar ederek vazife-yi vahidi içtimaiye tevcih etmektedir ki buna da umumî şumulî veya intizamî, yahut külli mecmuî denilir ve farzı kifaye ifade eder ve balâda anladığımız ve süverri sairei kur'anda göreceğimiz ve hile mânayı ferdi ilga olunmaksızın her birimiz böyle yaparız diye farzı aynı mânası anlaşılmaktadır. Binaenaleyh cemaatle **نشدان لاله الاله** tevhidî şuhudîsi fertlerle **نشدان لاله الاله** tevhidî şuhuhidî ekmeli'dir. Halbuki kanunî rububiyette sirri terbiye bulunduğunu da görmüştük. Bunun için Fatihada olduğu gibi dinî islâmın bütün nususunda bilistikra mebdede olmuş ve miftahı imanda vicdan ile vücut, gıyap ile şuhut beynindeki **نشدان لاله الاله** tevhidî ve belki sadece **نشدان لاله الاله** tevhidî gıyabîsi farzı aynı kılınarak **نشدان لاله الاله** tevhidî şuhudîsi farzı kifaye yapılmıştır. Bu suretle islâmda hem ferdin ve hem cemaatin vicdanî tevhidî vardır. Ve bunlar mütekabilen yekdiğerinin kefilidir. Hey'ti içtimaiye vicdansız olmak şöyle dursun meratibi tevhidin ekmeli olan **نشدان لاله الاله** tevhidî şuhudîsini yapan vicdanı ekmel asıl onun olacaktır. İşte **ایک نعبہ دایک شمعین** böyle tafsîlâtı tazammun eden bir tevhidî mahızdır ve bunda envai şirkin hepsini nefyeden bir cevabı red vardır. İmam Fehred-dini razi burada şu telhisi yapmıştır. "Müşrikler bölük bölüktürler. Çünkü Allahtealâya karşı iddia edip tapdıkları şerik ya cisim veya gayri cisim olacaktır. Şeriki cismanî ya ecsamî süfliyedendir, veya ecsamî ulviyedendir. Ecsamî süfliyeden şerik ittihaz edenler ya basit cismi veya mürekkep cismi almışlardır. Mürekkep

cisim mevalidi selâsedden biridir. Yani meadinden veya nebatattan veya hayvanattandır veya bu miyanda bilhassa insanlardandır. Ecsamî madeniyeden şerik ittihaz edenlere asnama, meselâ tağlardan, altundan, gümüşten putlara taparlar, ecsamî nebatiyeden şerik ittihaz edenler meselâ her hangi muayyen bir ağacı mabut yaparlar, hayvandan şerik ittihaz edenler meselâ öküz, buzağı gibi bir hayvanı mabut sayarlar, taparlar, insanlardan şerik ittihaz edenler de meselâ bir Fir'avn, bir Nemrudü rabbiâlâ, ilâh tanıyanlar ve yahut Uzeyr Allahın oğlu, Mesih Allahın oğlu deyenlerdir. Ecsamî basiteden şerik ittihaz edenler meselâ ateşe tapan Mecusîler gibidir. Ecsamî ulviyeden şerik ittihaz edenler de güneş, ay ve sair yıldızlar gibi kevakibe tapan ve saadet-ü nuhuseti olanlara atfeden Sabi'e ve ekseri müneccimindir. Ecsamın gayrisindan şerik ittihaz edenlere gelince: Bunlar da kısım kısım'dır. Bir kısmı müdebberi âlemi nur ile zulmet diye ikiye ayıranlardır. Bunlar Maniyye yani Mani mezhebinde bulunanlardır. Sineviye-ki bunlar henüz maneviyata yükselmemişlerdir- bir kısmı melâike ervahi felekiyedir ve her iklimin ervahi felekiyeden müdebber bir ruhi muayyenî vardır ve envai âlemden her birinin dahi müdebberi olan bir ruhi felekîsi vardır derler, ve bu ruhlara bir takım suretler, timsaller yaparak onlara taabbüt ederler. Bunlara Abedei melâike denir- bunlar mâneviyatı sezmış ve fakat ecsamperest, Abedei asnam menzilesinde kalmışlardır- diğer bir kısmı bunları geçerek biraz daha yükselip âleme iki ilâh tanımış, biri pek hayırlı, biri pek şerir, yani biri mebdai hayr biri de mebdai şer olmak üzere iki mebdai evvel iddia etmiştir ki bunlara göre âlem, biri Yezdan, biri Ehremen yahut div yani biri Allah, biri İblis ve yahut Şeytan namıyla kardeş addedilen iki müdebber tarafından tedbir ve idare edildiği farzolunuyor da âlemdaki bütün hayırlar Allahtan,

bütün şerhler de İblisten biliniyor. Bunlar da Sineviye oluyorlar.

Manilerin nur-u zülmeti maneviyetle tefsir ediliverirse hemen bunlara intibak edivercektir. Bunun için bu iki noktai nazar türlü türlü tahavvülât ve tağayyûrat içinde birçoklarına sırayet etmiştir. İlah...." Görülüyor ki bu son noktadaki sinevilik arada bir kardeşlik mülâhaza etmeksizin iki mebdei evvel ile idarei âlem mümkün olamayacağını da sezmiştir. Filvaki aralarında asla bir noktai ittisal ve iştirâk bulunmayacak olan iki mebdei evvelin bir nizam tesis edemeyecekleri ve binaenaleyh âlemde hayır ile şerrin hiçbir ciheti telâkisi bulunamayacağı bedihîdir. Çünkü aksi tenakuzdur. Halbuki bir hatve daha atınca bu kardeşliği görmek daha evvel ikisi üzerinde hâkim bir mebdei müsterek görmek demek olduğu anlaşılır ve o zaman bu iki kardeş birer mebdei evvel değil, birer mebdei tâli olmak lâzım gelir. Şu halde bunlar bir peder Allahın maiyyetine verilince b bir teslis fikri hasıl oluvermiş ve bu da şu felsefede bu felsefede dolaşırken nihayet Hristiyanlığın son şeklini almıştır. İşte beşeriyet, besateti hasebiyle asıl olan mabudi vahid şuurundan dalâleti fikriye ve hissiye ile sapa sapa taaddütlere dalarak dağılırken, diğer taraftan taaddüdü azalta azalta ikiye indirdiği sırada tekrar teslise sapmış ve nihayet dini islâm ile tevhidî kakikiyi kemalile bulmuş ve toplanmıştır. اياك نعبد و اياك نستعين İşte bütün bu efkârı şirki yıkan bir hücceti rahmaniye olmuştur. Bunun içindir ki insanlar islâma koşdukça toplanır, akibet islâmdan kaçdıkça dağılır, nihayet zelil ve perişan olurlar, bu sade nazari değil aynı zamanda bir hakikati tecribiyedir ve islâm böyle bir dini umumîdir.

Böyle bir ahd-ü misak yapıldıktan sonra bir nefes alınıyor, alınıp alınmaz, icrayı ahkâmına girisilmek için de (اهدنا الصراط المستقيم صراط الذين انعمت عليهم غير المغضوب عليهم ولا الضالين) duasına bağlanıyor. Bu talep ve dua isti'anenin ehem ve eşmel bir sureti tatbikiyesiyle beyanıdır. Çünkü nesteîn

vakfında nefes alırken bu talebe nereden ve ne suretle başlayacağımızı düşünmemiz lâzım geliyor. İşte bu ihtiyacımıza cevap olarak bu dua beyanenin telkin buyurulmuştur ve bu suretle "ihdina. nesteîn" de bu da iyyake nâbüdü" ile beraber elhamdüde münderiç olduğundan bütün Fatihanın bir "elhamdülillâh" cümlesi tammesinin inkışafı olup sade başıyla değil, hey'eti mecmuasiyle kelâmı vahid halinde bir "elhaldü" süresi teşkil ediyor. Ve bunun için evvelki iki vakıf, tam ve mutlâk olmakla beraber lâzım olmuyor.

"اهد" hidayet masdarından emir sıgasıdır. Bu sığa ile yukarıdan aşağıya büyüktan küçüğe cezmen vuku bulan talebi file, emir, aşağıdan yukarıya yapılan talebe, dua, müsaviden müsaviye yapılırsa iltimas denilir. Hidayet matluba isal edecek şeye lûtf-ü letafetle delâlet etmektir ki yolu sadece gösterivermek veya yola götürüvermek ve hatta nihayete kadar götürüvermek suretlerinden biriyle tahakkuk edebilir, evvelkine delâleti gayri musile veya irşat, ikinciye delâleti musile veya tevfiik tabir edilir. Bu delâlet te lûtuftan murat, unf-ü şiddet mukabili olan rıfk-u mülâyemettir. Letafetten muratta inceliklidir. Hidayet matlûbi hayra mahsustur, Meselâ hır-sıza yol göstermeğe, rehberlik etmeğe hidayet denilmez "فاهدكم الله صراطا طيبا" ayetinde olduğu gibi şerde istimali, tehekküm ve tarız gibi bir nükteye binaen mecaz olur. Demek ki hidayet her matlûba alelittlâk rehberlik etmek değil, irşat gibi gayesinde hayır, keyfiyetinde lûtuf-ü letafet bulunan bir rehberliktir. Binaenaleyh "ihdina"nın mealinde en muvafık tabir lisanımızda maruf olduğu gibi, "bize hidayet et" demektir. Göster diyince götürmek kalır, götür diyince letafet kalır ve hiçbirisi tam manayı ifade etmez ve lisanımızda böyle maruf bir kelimenin yerine behemehal bir kelime koymağa çalışmak maksadı beyana münafi, kuru bir taassup olur.

Allahtealânın hidayeti, hususiyatı itibariyle kâbili

ahd-i ihşa olmadığı gibi envar itibariyle de öyledir. Bununla beraber ecnası müterettibe ile münhasıran mü-lâhaza olunabilir:

1- Ruhanî veya cismanî kuvvet ifazası ki insanın mesalihini ikameye sebep olan havassı zahire ve batınasını, kuvvei akliye ve iradiyesini ve hatta ef'ali tabiiye ve hayvaniyesinin suduruna sebep olan kuvayi tabiiye ve hayvaniyesini ihsan ve idame etmek, iradelerle muratları tevfiik eylemek gibi.

2- Hak ile batılı, salâh ile fesadı farkettilen delâil nasb-ü ikame etmek ki " *ظهيرنام الجين* " *« داما شود زهديناهم فاستجوا لى على الله »* ayetlerindeki hidayet bu kabildendir.

3- İrsali rüsûl ve inzali kütüp ile hidayet ki " *وحيانا هم* " kavli ilâhîsinde hidayetten murat bu oldu-ğu gibi " *ان هذا القرآن يهدي للتي هي اقوم* " ayetinde de böyledir.

4- Vahiy veya ilham veya rüyayı sadıka gibi fevkalâ - de tariklerle kalplere serairi keşf edivermek ve ehyayı hakikatte oldukları gibi gösterivermektir ki buna hida-yeti hasa denilir. Çünkü bilhassa enbiya ve evliyaya vaki olur. Bunun için umum noktai nazarından bunun ta-rikleri, turuki fevkalâdedendir. Maamafih herkesin velev cüz'î olsun bundan bir hisseleri yok değildir, şu ka-dar ki mertebai yakine yükselmez. Bunlar, enfüsî, afa-kî, tekvinî ve tenzilî olmak üzere dahi telhis olunabi-lir. Kur'anda hidayet kelimesi kullanıldığı zaman, bun-lardan hangisi murat olunabileceğini makamına göre anlamak iktiza eder. Hidayet mef'ulî sanisine kâh (ilâ) ile bazan da burada olduğu gibi bizzat tadiye eder. Bunu vasitanın hazfile hazf-ü isal tabir edilen sure-ti tadiye kabilinden sayanlar da vardır ki bu takdir-de aslı " *اصطلاح المستقيم* " veya " *بصراط المستقيم* " demek olur. Bunun lâzımı ve mutavîl ihtidadır. Hüda da hem hi-dayet ve hem ihtida manalarına gelir. İhtidanın zıddı dalâl, bütün aksamında hidayetin zıddı da idlâldır.

Dalâlette bulunanların hidayet istemesi, aslı hidaye-tin husulünü istemek, hidayette bulunanların hidayet istemesi de sebat veya ziyadei mertebe istemek olur. Halbuki " *اياك نعبد* " diyenlerde aslı hidayet vardır.

Hidayetin ikinci mef'ulü yani mef'ulü ileyhi olan " *سراط* " lâmi ahd ile " *سراطك* = senin sıratın " terkibi iza-ffisinin manasını ifade eder ve doğrudan doğru hakkın tarikine sadık olur. Lâmi cins ile de henüz hususiyatı malûm olmamakla beraber alelittlâk cinsi malûm bulunan cadde manasını ifade eder ve bil'istiare tariki hakka müntabık olur ki sırat lûgatte cadde, şehrah, yani işlek büyük yol demek olup aslı " *سراط* " tır. Ve cümhurun lûgati budur. İbnikesirden Kunbul ve Yakupdan Rüveys rivayet-lerinde de böyle sin ile essirat, sırat okunur fakat ranın tefhimi ve " *سراط* "nın itbakından dolayı sinin sağa kalbile sırat daha selis ve daha fasihtır ki Kureys'in lûgati de budur. Ve imamda yani Mushafı Osmande böyle yazılmıştır ve aşereden diğer kiraetler de böyledir. Ancak Hamza kiraetinde "sad" a "za" kokusu verilerek bir ısmam yapılır ki bu da Kays lûgatidir. (Ebu hayyan) Cadde manasına sırat kelimesi lisanımızda müstamel de-gildir. Ancak Cehennem uçurumlarının üzerinden herkesin geçmeğe mecbur olacağı kıldan ince ve kılıçtan keskin inişli yokuşlu, düzlü bir köprü gibi tasavvur olunan ve zamanıma tabirince nâkil bir hattı havaî ile kabi-li ifham olan bir Ahiret caddesinin ismi dinîsi olarak maruftur ve burada buna da bir ima vardır. Hatta Amribni Ubeytten bu mana ile tefsiri de nakledilmiştir. Lâkin burada asıl murat bir istiarei temsiliye ile ta-riki hak ve milleti islâm olduğunu müfessirini kiram beyan edegelmışlerdir. Lûgatı Arafta aelittlâk yola tarik, işlek yola sebil, işlek, doğru, büyük ve açık yola ev-safından birinin buruzuna göre cadde, sırat, şaria, şeria denilir ve bu sebeple bu sırat kelimesinin şariat keli-mesini ifham edeceği unutulmamalıdır.

Müstakim, hiçbir yerinde meyil ve eğrilik bulunmayan dümdüz ve dosdoğru demektir. Sırat dahi cihetinde doğru ise de inişi, yokuşu, bulunabileceğinden düzlük manasını da anlatmak için müstakim vasfa ile takyit olunmuştur. Bu sebeptendir ki bunu müstevî ile tefsir ederler. Şu halde doğru kelimesi tamamen müstakimin yerini tutamayacaktır. Filvaki lisanımızda doğru kelimesi, müstakim, hak, sadık manalarına dahi kullanılır.

Kur'anı anlamak isterken elfazının ve terkiplerinin bütün inceliklerini gözetmek lâzımdır. Belâğati kur'aniyenin hasasından biri de hakikatleri en zahir veçhinden gösterirken hututı dakikasını da mütenevvi nikâtı beyan içinde bütün inceliklerle toplamasıdır. Vücuhi beyan kat'iyet noktai nazarile lâakal on altı vechi ihtiva ettiği usulen malumdur. İmaî ve gayri kat'î olan vücuhi belâgat ise ilmi belâğatin kabili ihşa olmıyan ezvakiyle anlaşılır. Bu münasebetle burada bir düsturi kelâmî arz edelim. Şöyle ki: Tesadüf, müşahadei esrarıdan gafil olan cahilin nazarındadır. Hikmette tesadüf yoktur ve Hakîmi mutlâkın her ihtiyarında bir hikmeti müreccih vardır. Gerçi irade zatında bir müreccihtir. Fakat iradei Hakîm vücuhi haricî tahtı tesirinde olmıyarak bir hikmeti de tazammun eder, Binaenaleyh hakîm olan faili muhtarın kelâm ve kelimatının hususiyetleri hep hikmete müstenit bir ihtiyar eşeri olacağından meselâ tarik demeyip te sırat demesi, müstevî demeyip te müstakim demesi, re'sen düşünülecek ve manaları ona göre tasavvur olunacak birer hikmeti dahi tazammun ederler. Kur'an ise bir kitabı hâkimdir. "تَرْجِيحُ الْكِتَابِ مِنَ اللَّهِ الْعَزِيزِ الْحَكِيمِ" bunun için evvelâ kelimelerin mefhumlarını iyice tesbit etmek, saniyen mevkilerinde lâfzan veya manen alâkadar olabileceği kelimat ve meanisi ile mukayese eylemek, salisen tarzı terkiplerini, siyak-u sibaklarını mülâhaza etmek, rabian bunlardan asıl manayı murat ile tezyinatını temyiz eyle-

mek lâzımdır. Manayı muradın tayininde dahi iki haysiyet vardır. Birisi kelimenin aslında veya makamındaki mefhumu zihnîsi, diğeri de onların vakideki mütenevveleri, masadıklarıdır ki tamim, tahsis, itlâk, takyit gibi hususat bu ikisi arasında cereyan eder ve istinbatı ahkâmında bunların ehemmiyeti büyüktür.

Tefsirlere baktığımız zaman "السرَّاطُ الْمُسْتَقِيمُ" den murat ne olduğu hakkında şu rivayetleri görürüz: Sıratullah, tariki hak, şebili mutedil, kitabullah, iman ve tevabii iman, islâm ve şeriatı islâm Peygamberimizin ve eazımı eshabının tariki, sünen, tariki sünnet ve cemaat, tariki Cennet cisri Cehennem, nihayet bunları telhis eden muhakkinin tariki hak ve milleti islâm tefsiri.

Şimdi senetleriyle beraber eslâfa ve eshaba kadar giden bu mütenevvi ifadeler, "lâm"ın ahdiyyeti veya cinsiyeti mülâhazalarına nazaran bir kısmı mefhum ve ekserisi masadak üzerinde deveran eden beyanattır, cisri Cehennem istisna edilirse obirleri vakide aynı medlûlün evsafından birile ifadesinden başka bir şey olmadıkları halde mefhum ile masadak farkını bilmiyenler, bunlardan ne kadar ihtilâflara düşebilirler. Filvaki muhakkinin tariki hak ve milleti islâm fezlekesi de bu iki haysiyete muntabıktır. Tariki hak mefhum, milleti islâm masadaktır. Bu iki farka bizzat nassı kur'anda tenbih için sırat iki def'a zikredilmiştir. "Sırat allezine" essıratattan bedeldir. -bedeli kül veya bazolabilir- ve kelâmında kasd-ü irade asıl bedele müteveccihtir. Mübdelü minih te külliye metruk ve matruh olmıyarak bu maksudun bir haysiyeti zahiresini temhit eder ve bu suretle her bedelde kısmen bir şerh-ü beyan ve kısmen te'kid andıran bir kuvveti mana hasıl olur. Bu bedelde ise sıratı müstakimin hem zatını ve hem vasfını şerh-ü tavzih eden kayıtlar vardır ki birincisi sıratın muzafı ileyhi olan "الَّذِينَ اتَّخَذُوا" ismi mevsul ve sırası, ikincisi bu mavsulün sıfatı olan "غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ" üçüncüsü de buna matuf olan "وَالَّذِينَ لَا يُلَاقُونَ" kayıtlarıdır.

İşte "الطراط المستقي" den murat olan mana ve masadak, bunların heyeti mecmuası mülâhaza edildikten sonra taayyün edecektir. Bunun için de evvelâ kendindeki mefhumunu tesbit etmeğe ihtiyaç vardır. Vaz'ı lûgat itibarıyla bu mefhum, müstakim cadde demek olduğunu görmüş-tük. Fakat bu mefhum bize evvelâ vakide yol dediğimiz bir mahsûsü gösterir. Halbuki sevki kelâm istianenin ve meunetin beyanı idi. Bu ise gayrı mahsus bir mânâdır. Binaenaleyh bu karinei kat'îye ile biz anlarız ki bu yol mânevi yoldur ve hiç olmazsa manevi yola da şamil bir mecazı sarıhtır ve daha açıkcası bir istiarei temsiliyedir. Evvelâ söylediğimiz gibi mahsûsattan işlek, büyük, vazih, düz, doğru bir yol tasavvur ediyoruz ve bunu hey'etiyle zihnimizde ahzediyoruz.

Saniyen bizim temayülâtımızın, efkâr-ü harekâtımızın cereyanına bir esas teşkil ederek bizi doğruca ve selâmetle hayırlı muratlarımıza götürececek ilmî, amelî, vazih ve şümullu ve Haktealânın vaz'ı olan bir kanuni hak tasavvur ediyoruz bunu da hey'etiyle vicdanımıza alıyoruz.

Salisen bu manevi hey'eti vüruh ve icaz ile anlatmak için evvelki mahsûs hey'ete mevzu olan sıratı müstakim lafzını istiare edip zikrelediğimiz karineye istinaden bunda kullanıyor ve "ihdina" ile de buna bir teşrih yapıyoruz. Bu suretle bu mefhumun hasılı Haktealânın vaz'ı olup matlubi hayra hakkıyla götüren ve batıl olmıyan manevi yol olduğundan muhakkikinin tariki hak tefsirleri, sıratı müstakimin mefhum ile manayı müradını beyan olduğu anlaşılır. Şimdi de masadakını bulalım: Yani tariki hak itlâkına seza olan her tarık, matlup olan tariki müstakime dahil midir? değilmi dir? burası cayi nazar ve az çok müphemdir. Evvelâ "nestain" de ilk hedefimiz meuneti ilâhiye oluyor ve sevki nazım bize iptida meuneti ilâhiyenin ehemmi-ü akdemi taleb etmemizi telkin ediyor. Bundan da alelumum meuneti ilâhiyeyi isticlâp eden bir tariki vazihâ hidayet talebi,

istianelerin ehemmi-ü akdemi, ona hidayet ihsan etmek te meunetlerin ehemmi-ü akdemi olduğu anlaşılıyor. Halbuki tariki hakkın bütün hususiyatı bir meuneti Hak ise de bu meunetlerin akdem-ü ehemmi olan hangisidir? Burası cayi teemmül olur. Saniyen hidayet hayra masruf olur. Ve acaba manayı ammiyle tariki hak içinde şerrolanlar yok mudur? doğrusu vardır. Çünkü olmasaydı şerre yol bulunamaz, hiç bir şer yapılamazdı, gerçi her tariki hak, zatında hayrı mahızdır ve onun vaz'ı aslîsi rahmeti ilâhiyenin tecellisini göstermektedir. Fakat âlemde mahlûkatın hususiyetine izafetle nef-u dar, hayr-ü şer hiçbir gaye tasavvur olunmaz ki onun bir tariki hakkı bulunmasın. Bunların her birisi için de hakkın bir sünneti, bir kanunu vardır. Ona sülûk eden doğru gayesine gider. Hatta denilebilir ki bunların hepsi de Allahtealâya götürür, lâkin birisi rızasına götürür, biri de gadabına götürür. Binaenaleyh tariki hak, Haktealânın rızasına götüren tarih diye te tefsir edilmeğe burada matlup olamamak lâzım gelir, Filvaki "الطراط المستقي" nazmı celili bize alelittlak tariki hak mefhumundan daha ehas ve daha vazih bir manâ telkin ediyor. İşte bütün bu ibhamları izale için bel delin tezyiliyle mefhumun mütenaveli tefsir veya tahsis olunmuş ve dini islâmın bir hadditam ile tarifine muntabık bir surete ifrağ edilmek için "مراد النبي" ilah..... buyurulmuştur.

Bu bize evvelâ her matlapta Haktealânın bir tariki müstakimi bulunduğunu gösteriyor ve "ihdina" onu talep etmemizi telkin ediyor ve bu suretle ehemmi-ü akdem meunet te iptida onun tariki müstakimine hidayet olduğunu anlatıyor, Filvaki Allahtealâ rabbülâlemin olduğundan âlemlerin hepsinde onun kanunları caridir. Kanunlar kâh vâzılarına ve kâh mevzularına, müteallâklarına nisbet olunur. Meselâ Solon kanunu vâzısına nisbet olduğu gibi Akar kanunu da mevzuuna, mahkûmlarına nisbet olduğu gibi Akar kanunu da mevzuuna, mahkûmlarına nisbettir. Tabiat dahi Hak kanunlarının mahkûmu olmak

itibariyle bunların irade kanunundan madasına kavani-
ni tabiiye namı dahi verilir. Lâkin hepsinin vazıı
Haktealâ olduğundan bunlara kavanini hak ve sünneti
ilâhiye demek elbette daha doğrudur. Bu kanunları
bilmeğe ilm-ü fen denildiği gibi onların hayra götü-
renlerine de din, millet, şeriat itlâk olunur. Vaz'ı
ilâhi ve kanuni hak haricinde din aramak batıldır ve
bununla beraber her kanuni hak da din değildir. Mese-
lâ beynine kuvvetli bir tabanca sıkanın ölmesi bir
kanuni haktır. Hak tealânın hususi bir iradesi mani
olmazsa o kurşunu kendine sıkan ölür. Fakat intihar
etmek bir hayır, bir din değildir, isyandır, şerdir,
kendi milki olmıyan binai hakkı tahriptir. Bunun gibi
insanların ef'alinden hangisi alınsa onun bir ciheti
hayır veya şer ile muntabık olacağı bir kanuni Hak
vardır. Hayır cihetiyle muntabık olduğu kanuni hak
din, şer cihetiyle muntabık olduğu kanuni Hak, hilâfı
dındır. İki cihetten de kanuni Hakka tatbik olunmıyan
fiil, şer ve batıldır.

Hasılı her kanuni hak bir vaz'ı ilâhî olduğundan
müstakimdirler. Vaz'ı beşerî olan kanunlar ne ilim,
ne din hiç biri olamazlar, bunlar ilim noktai nazarın-
dan batıl, din noktai nazarından şer teşkil ederler
ve gayri müstakimdirler. Bunun için beşerin hakkı
gerek ilimde ve gerek dinde kanun vazetmek değil Hak-
kın kanunlarını arayıp bulmak ve keşf-ü izhar etmek-
tir. Arşimit, muvazenei mayiat kanununu, Nevtun, cazibe
kanununu, Aristo, tenakuz kanununu vazettiler demek
doğru olmadığı gibi Ebuhanife Hazretleri de kıyası
fıkhi kanunlarını vazetti demek doğru değildir. Bunlar
onların vaz'ı olsa idi eğri ve yalan olurlardı, doğru
olmaları kanuni Hakkın keşfine mazhar olmalarından
naşidir. Bunun için ulema, mucit değil kâşif ve muz-
hirdirler. Zira kanuni Hakkın hafi olanları da vardır.
" الصراط المستقيم " ise vazıh manasını dahi tazammun
ettiğinden bunları izhara vesile olacak vazıh ve iş-
lek bir tariki esasîyi ifham ediyor ve kanuni Hak

olmıyan, meuneti ilahiye ile hiç alakası bulunmıyan
eğri büğrü yolların hepsinden ihtiraz ettirdiği gibi
hidayet de hayra masruf olacağından doğrudan doğru
şerre götürmekte hak olan kanunlardan dahi ihtiraz
edilmiş oluyor. Fakat bu son ihtirazda bir kaydı hay-
siyet aramak lâzım gelir. Çünkü şerden ihtiraz ettir-
mek için onu tanımak ve tanıtmak ta bir hayırdır. Yı-
lanı bilmıyen ondan nasıl sakınır. Binaenaleyh hida-
yet kelimesindeki hayriyyet manası, sıratı müstakim,
tariki hak mefhumundan şer kanunlarının alelittlâk
tard-ü ihracını değil, belki hayır kanunlarını evamir
olarak müsbet ve şer kanunlarını nevahi olarak menfi
bir haysiyetle takyit etmeği icap edecektir. İşte
akıbinde bedel tarikiyle " صراط النبي افضى عليهم غلب المضبوط عليهم ولا افضالي " ayetleri bu menfi ve müsbet haysiyetleri de ibraz
ediyor. Demek ki "essıratul müstakim" lâmi aht ile
dini hakkın haddi tammıdır. Mabadi de bunun şerhidir.

İn'am, nimet vermek, nimeti isal etmektir. Aslın-
da müteaddidir. Lâkin tafdıl manasını tazammun ile
mün'ümin ulviyetini ve nimetin isti'lâsını ima için
(علم) ile sıralanır. Nimet aslında insanın telezzüz
ettiği halet, yani haleti hasenedir ki hazzı saadet
demektir. Bundan alınarak bu telezzüze sebep olan şey-
lere itlâk olunmuştur. Aslı yumşaklık demek olan
nümet ile alâkadardır. Arapça evvelki manada daha
ziyade feth ile na'met kullanılır. Nitekim " علم ذي نعمة " denilmiştir. Yani nice nimet sahibi vardır ki
tena'ümü yoktur. Meselâ ekmeği vardır yiyemez. yirse
tağını bulamaz. İn'amı ilâhî asıl bundadır. Allah
tealânın nimetleri ise sayılamaz " وان تعدوا نعمة الله لا تحصوها " Fakat başlıca Dünyevi ve Uhrevî olmak üzere iki menba'
da mülâhaza olunabilir. Niame Dünyeviye iki kısımdır.
Vehbî, kesbî. Vehbî ya ruhanî veya cizmanîdir, tabiri
aharle ya manevî veya maddîdir. Ruhanî olanlar nefhî
ruh, işrakî akil ve zekâ ve bunlara tabi olan fehîm,
fikir, nutuk, selâmeti vicdan gibi, cismanî olanlar

beden ve echizei bedeni ve bunlardaki kuvai asabiye ve adaliye, hazmiye vesair kuvayı maddiyeyi, halât-ü heyeti hasılayı halk-ü tekmil gibi şeyler. Kesbî olanlarda nefsi rezailden tasfiye, ilm-ü marifet, ahlâkı seniye ve melekâtı fadıla ile tahliye etmek, bedeni hey'âtı matbua ve şemali müstahsene ile tezyin etmek, câh, yani mevki ve haysiyeti içtimaiye mal ve servet kazanmak gibi şeylerdir. Niami uhreviye, Dünyada vaki olan ifrat-ü tefritlerini mağfiret ederek rızasına erdirmek, ve melâikei mukarrebîn ile beraber âlâyı illiyinde ebedel'âbat huzurü istikrara nail kılmaktır. ki bu da vehbî ve kesbî, ruhanî ve cismanîye münkasım olur. Bunların hepsi başlı başına ve filhal mülâhaza edildikleri zaman şüphesiz birer nimettirler. Takat her biri âtisine ve mabadına misbetle mülâhaza edilince iptida nimet zannedilen birçok şeylerin hakikatte nikmet ve belâ çıktığı da muhakkaktır. Bilakis iptida elem ve nikmet görünen bazı musibetlerin bilahare büyük bir nimet-ü saadete vesile olduğu da muhakkaktır. Ve safadan sonra ceadete vesile olduğu da muhakkaktır. Ve safadan sonra cefa ne kadar acı ise cefadan sonraki safa da o kadar tatlıdır. Bu sebeple ciddî ve hakikî olan nimet-ü saadet âkibeti her halde salim olanlardır. Binaenaleyh matlûbi aslî sadece iptidai nimet değil, âkibete selâmetle yetiştiren nimetler olmak lâzım gelir. İslâm kelimesinin dahi ilham ettiği bu haysiyet "غِيَاظُ الْغُفْرِ عَلَيْهِمُ دَلَالَةُ الْفَالِغِ" vasfiyle ifade ediliyor. Bu suretle "en'antealeyhim" de nimet ve in'am umumî istiğrak ile lafzîam olmakla beraber mefhumen itlâkiyle her türlü nimete muhtemel ve şamil olabileceğinden mütenavelî tahsis olunmak için gadabü dalâlden selâmet kaydıyle takyidedilmiş ve tam manasile nimet ifade edilmiştir ki bu da niami uhreviye ve ona vesile olan vehbî, kesbî, ruhanî, cismanî niami Dünyeviye demektir. Bunların başı da hakkı hayat, hakkı hurriyet, iman, selâmeti vicdan, hüsnî ahlâk, salâhi içtimâî, ilmi nafi, ameli salihdir.